

עין אחת בוכה ועין אחת צוחקת

פרופ' גיא מירון, מהמחלקה
להיסטוריה באו"פ, במסע
אישי אל ה-"Denkmalboom"
התפוצצות אתרי הזיכרון
שפקדה את גרמניה בכלל ואת
ברלין בפרט בעשורים האחרונים

turix/shutterstock.com

ה געתי לברלין לראשונה בשלהי שנות התשעים במסגרת סמינר למחנכים גרמנים בנושא השואה. זו לא הייתה החוויה הגרמנית הראשונה שלי. עבודתי בבית הספר להוראת השואה ביד ושם בחברת מחנכים דוברי גרמנית, והעניין המחקרי שלי ביהדות גרמניה זימנו אותי לפני כן פעמים מספר דווקא לערים גרמניות אחרות – פרנקפורט, קלן, וירצבורג, מינכן ועוד. שאלת נופי הזיכרון של העבר היהודי ושל תקופת השואה, שהעסיקה אותי מאוד בברלין, ריתקה אותי גם בביקורי הקודמים בגרמניה.

פרופ' גיא מירון

פרנקפורט, למשל, מציעה לא מעט בנושא הזה. עיר זו, שבה חייתה לפני השואה הקהילה היהודית השנייה בגודלה בגרמניה, היא היחידה מבין הערים הגרמניות שהתקיים בה רצף התיישבות יהודי כמעט מימי הביניים ועד תקופת השואה – ומכאן חשיבותו של בית הקברות היהודי בתחומה.

ספרות המחקר העוסקת בנושא מיטיבה לסקור את התהוותם של אתרי הנצחה בערי גרמניה השונות משנות השמונים של המאה הקודמת ואילך – תהליך שבכל מקום נטבע בחותם ההיבט הלוקלי וכמעט תמיד היה כרוך בפולמוס ציבורי כזה או אחר. לאחר כמה עשורים שבהם נטתה גרמניה המערבית למעט יחסית בעיסוק בנושא הנצחת השואה במרחב הציבורי שלה, הביאו חילופי הדורות, בשילוב עם תהליכים גלובליים הנוגעים לעיצוב זיכרון השואה, למפנה של ממש בתחום, ונופי הזיכרון עוצבו מחדש. לא מדובר רק באנדרטאות ואתרי הנצחה. עקבותיה של תופעת ה־Denkmalboom, "התפוצצות אתרי הזיכרון", שפקדה את גרמניה משנות השמונים, בהחלט ניכרים בפרנקפורט. כך, למשל, חוויית בביקורי החוזרים בעיר את תהליך התהוותו של אתר זיכרון מרשים ביותר בחומה המקיפה את בית הקברות היהודי – 11,915 בלוקים קטנים של אבן שבכל אחד מהם נזכר שמו של יהודי תושב העיר שגורש למזרח בתקופת השואה. אתר זה הוא רק חלק ממתחם רחב יותר סביב כיכר ברנה שבמרכז העיר. ההתחברות הבלתי אמצעית של נוף הזיכרון המתהווה דווקא במרכז העיר, ולא במתחם זיכרון סגור ומגודר, היא חלק ממה שמקנה לנופי הזיכרון של השואה בגרמניה את אופיים הייחודי עבור המתבונן הישראלי.

פן נוסף של תהליך זה, שאליה התוודעתי לראשונה בביקור בעיר קלן, היה המאמץ של ערים גרמניות שונות לחדש את הקשרים עם היהודים יוצאי הערים הללו שנפוצו ברחבי העולם, ולהזמין אותם למעין "פגישת מחזור" או היכרות מחודשת, מפויסת יותר, עם עיר מולדתם. "בבואי לבקר בעירי קלן", אמר אחד הנוכחים במפגש מרגש כזה, שהזדמן לי להשתתף בו בשלהי שנות התשעים, מפגש שהתקיים בנוכחות ראש עיריית קלן במסעדה המשקיפה על נהר הריין, "עין אחת שלי בוכה ועין אחרת צוחקת". המפגשים הללו, שיצרו מעין

"נוף זיכרון אנושי" בהתהוות, ריתקו אותי ונגעו מאוד למחקר שערכתי באותן שנים על דפוסי הזיכרון של יוצאי גרמניה בישראל במסגרת עבודת הדוקטורט שלי, שהתפרסמה בהמשך כספר בהוצאת מאגנס – "משם לכאן בגוף ראשון".

ההתוודעות לברלין, שהגיעה לאחר ההתוודעות שלי לגרמניה בכלל ולתרבות הזיכרון הגרמנית בפרט, חשפה אותי לתופעות דומות ביסודן אך בהיקף נרחב בהרבה. לאחר ביקורי הראשון בעיר, שנערך כאמור במסגרת סמינר למחנכים, הוזמנתי להצטרף לוועדה הבינלאומית המלווה את "בית ועידת ואנזה". כך, מאז ראשית שנות האלפיים, הזדמן לי להגיע לעיר בקביעות כמעט מדי שנה. חוויית ברלין שלי מורכבת אפוא מבסדרה של "צילומי הבזק" (snapshots) שאפשרו לי להתרשם מהתפתחותה של העיר בכלל ובהקשר של נוף הזיכרון בפרט.

"כיום, כעשור לאחר הקמתה של האנדרטה, אפשר למצוא בסמוך אליה גם אתר המוקדש לזכרם של הקרבנות הצוענים ואחר לקרבנות ההומוסקסואלים"

מדוע הפכה דווקא ברלין במהלך העשורים האחרונים למוקד הבלתי מעורער של ההתמודדות הגרמנית עם עיצוב נופי הזיכרון של תקופת השואה? מדוע היא ריתקה ומוסיפה לרתק אותי, וכמוני גם ישראלים לא מעטים אחרים העוסקים בשאלות אלו, הרבה מעבר לכל מקום אחר בגרמניה?

דומני שאפשר למנות כאן כמה סיבות. ראשית – הממדים בפרנקפורט חייתה, כאמור, הקהילה היהודית השנייה

הנשיא ראובן ריבלין בטקס ברציף 17 בברלין, מאי 2015

הראשונים בעיר יצאתי מתחנת הרכבת התחתית בכיכר פוטסדום – אזור ששכן לפני האיחוד בלבו של שטח ההפקר בין חלקי העיר – ועמדתי בין עשרות מנופי ענק במרחב שנודע אז כאתר הבנייה הגדול של אירופה. בעוד פרויקט הבנייה הפיזית נמשך כעשור או שניים, הפרויקט של בינוי הזהות והזיכרון מוסיף להתהוות, ועדים לו, לצד תושבי העיר, גם מהגרים ומבקרים רבים שגודשים אותה, בהם ישראלים רבים. אולי יותר מכל עיר גרמנית אחרת, הפכה ברלין לזירה המרכזית שבה הוקמו אתרי זיכרון החותרים להתמודדות כוללת עם שאלת העבר הגרמני בתקופה הנאצית ולא רק מתוך הפרספקטיבה העירונית הלוקלית.

"ההתחברות הבלתי אמצעית אל נוף הזיכרון במרכז העיר, ולא במתחם זיכרון סגור, היא מה שמקנה לנופי הזיכרון של השואה את אופיים הייחודי"

מידע המוצפן ב־3,000 קוביות

האנדרטה לזכר יהודי אירופה שנרצחו בשואה, הממוקמת לא הרחק משער ברנדנבורג, היא ללא ספק המונומנט הבולט ביותר שנוגע לשואה במרכז ברלין. היא נחנכה בשנת 2005 אבל הפולמוס סביב בחירת מיקומה ואופייה העסיק את הציבור הגרמני שנים הרבה לפני כן. במפגשים של קבוצות גרמניות שהגיעו לביקורים ביד ושם, שבהם השתתפתי מאמצע שנות התשעים, נשאלתי שוב ושוב לדעתי לעצם הצורך באנדרטה ייחודית לשואה דווקא בברלין ומהו אופייה הרצוי, וענית שוב

בגודלה בגרמניה לפני השואה ושורשי הקהילה היהודית בה עתיקים בהרבה, אך במחצית המאה שקדמה לעליית המשטר הנאצי הפכה ברלין למרכז הבלתי מעורער של יהדות גרמניה. ערב עליית הנאצים לשלטון חי בברלין כל יהודי גרמני שלישי ומספר יהודיה – כ־170 אלף לפחות – היה גדול יותר מפי חמישה מיהודי פרנקפורט. מרכזיותה של ברלין בעולמם של יהודי גרמניה התחזקה עוד יותר במהלך שנותיו הראשונות של המשטר הנאצי, שנים שבמהלכן שקעה הפריפריה היהודית-גרמנית במהירות ויותר ויותר יהודים הגיעו לעיר הבירה. ברלין איפשרה להם אנונימיות וחיים נסבלים יחסית לזמן מה. ברלין היהודית המודרנית הותירה אחריה, אפוא, הרבה יותר עקבות מכל עיר גרמנית אחרת.

לכך יש להוסיף את העיתוי שבו נחשפתי לברלין – שלהי שנות התשעים של המאה ה־20 וראשית שנות האלפיים – בהיותה בעיצומו של תהליך שיקום מואץ כבירתה החדשה־ישנה של גרמניה המאוחדת. במהלך ארבעת העשורים שבהם הייתה מחולקת בין מזרח למערב, ברלין המערבית הייתה, הלכה למעשה, מובלעת מערבית מבודדת בתוככי הרפובליקה הגרמנית הדמוקרטית (מזרח גרמניה), ובעיני רבים מהצעירים בני המערב, שלא חוו את עברה מלפני המלחמה, נחוותה כעיר פריפריה מרוחקת. איחודה מחדש של ברלין, שהחל במהלכים הדרמטיים של 1989, וההחלטה לשוב ולהפוך אותה לבירתה של גרמניה המאוחדת מיקד בה מכאן ואילך את המאמץ לגבש זהות גרמנית חדשה אל מול זיכרונות העבר. זכור לי היטב שבאחד מביקורי

אסאפ קריאייטיב/REUTERS

"מקומות הזוועה שאסור לשכוח לעולם". רציף 17 בברלין

מקפידים לכנותם הסינטי והרומא) של המשטר הנאצי, ואחר לקרבנותיו ההומוסקסואלים.

אתר זיכרון אחר הפועל בברלין ומוקדש באופן בלעדי לזכרה של שואת היהודים הינו בית ועידת ואנזה, שהזדמן לי להכיר מקרוב את פעילותו לאורך השנים. לעומת האנדרטה השוכנת במרכז העיר שוכן אתר זה, המשמש כמוזיאון ומרכז חינוכי, בקצה הדרום-מערבי של בירת גרמניה. מבט קצר על ההיסטוריה של האתר מיטיב להמחיש את הדינמיקה של הזיכרון הגרמני שלאחר השואה. עד שלהי שנות השמונים כמעט לא הייתה התייחסות במרחב הציבורי סמוך לוויולה ההדורה שעל שפת האגם הפסטורלי לעובדת קיומה של ישיבת התיאום של ראשי מערכות הביטחון והמנהל של הרייך השלישי, שדנה בינואר 1942 בפרטי יישומו הלכה למעשה של "הפתרון הסופי" לבעיה היהודית (תוכנית הרצח של 11 מיליון יהודים בכל רחבי אירופה). בפתח המתחם הוצב אמנם בשנות החמישים או השישים שלט קטן המציין את עובדת קיומה של הישיבה ההיסטורית, אך הבניין עצמו שימש כפנימייה לבני נוער. רק בשלהי שנות השמונים – התקופה שבה החל כאמור תהליך "התפוצצות אתרי הזיכרון" בגרמניה – הפכה הוויולה המפורסמת לאתר זיכרון, ובראשית שנות התשעים הוקמה בה תערוכה היסטורית והחל לפעול בה גם אגף חינוך ומחקר. מבחינת עיצובו של נוף הזיכרון מייצג אתר זה את היפוכה של האנדרטה במרכז העיר. כאן מדובר באתר היסטורי אותנטי שבו התרחש אירוע ממשי ולא מיצג אדריכלי חדיש בעל משמעות סימבולית. אך סדר

ושוב כי זוהי סוגיה שגרמנים, ולא ישראלים או יהודים אחרים, צריכים לענות עליה. בסופו של דבר הוחלט להקים את האנדרטה והוקצה לה מיקום מרכזי ובולט. כ-3,000 קוביות הבטון שמרכיבות אותה מסמלות את יהדות אירופה רבת הפנים, אך לדעתי יש חשיבות רבה ל"אתר המידע" השוכן מתחת לאנדרטה.

בעוד האנדרטה, האמורה לדבר בשם עצמה באופן סימבולי, אינה כוללת מידע כלשהי המוגש למבקריה ומייצגת את סיפור השואה באופן סימבולי, "אתר המידע" מציע למבקרים מפגש חווייתי עם הנושא – שילוב של מידע כללי ומגוון פרספקטיבות אישיות. ההסתגיונות מהקמת האנדרטה ומאופייה הגיעו מכיוונים שונים. בעשור שקדם להקמתה הביעו קולות שמרנים אי שביעות רצון מעצם הרעיון וקראו להסתפק באתרי זיכרון כלליים יותר המתייחסים לאלמות ולמלחמה בהיסטוריה הגרמנית כמו "בית המשמר החדש" (Neue Wache), הממוקם בשדרתה המרכזית של ברלין המזרחית. עמדה זו, שקשה שלא לראות בה ניסיון לטשטש או לפחות למעט את דמותו של רצח העם שביצעו ביהודים, הייתה בין השאר נחלתו של הקנצלר הלמוט קוהל. מהצד האחר, יצאו קולות רדיקליים יותר במחאה כנגד הקמתה של אנדרטה המיוחדת דווקא לרצח היהודים, וטענו כי יש בכך כדי לטשטש את פשעי המשטר הנאצי כנגד קרבנות אחרים. מחאה זו נשאה פרי. כיום, כעשור לאחר הקמתה של האנדרטה, אפשר למצוא בסמוך אליה שני אתרי זיכרון נוספים – אחד מוקדש לזכרם של קרבנותיו הצוענים (שהגרמנים

החומה במוזיאון ה"טופוגרפיה של הטרור"

גרמניה הנאצית לבעלות הברית. המוזיאון מציג את ההיסטוריה מפרספקטיבה זו. אם שני המוזיאונים הללו הם תוצרי עידן המלחמה הקרה ותקופת החלוקה של העיר, אזי "הטופוגרפיה של הטרור" – אתר חדש יותר השוכן במרכז העיר, היכן ששכנה מפקדת הגסטפו – הוא תוצר של העידן שלאחר סיומה. אתר זיכרון זה קם סמוך מאוד לחומת ברלין, ובא לעולם כחלק מהפרויקט של בניית נוף הזיכרון בעיר המאוחדת מחדש. כמו כן תוכלו לבקר במחנה הריכוז אורניינבורג, שנמצא בפאתי ברלין, ומציג את מוראות הנאציזם מפרספקטיבה משלו. כך גם המוזיאון היהודי בברלין, שעניינו בעיקר חיי היהודים בגרמניה במאות האחרונות, אך יש עיסוק גם בתקופת השואה, וכן בהיסטוריה הגרמנית.

לאחרים אלו, שמגיעים אליהם על פי רוב בכוונה תחילה, יש להוסיף אנדרטאות, מצבות וסמלי זיכרון הפזורים בכל רחבי העיר, המשתלבים בדרכים שונות בחיי היומיום שלה ויוצרים אצל המבקרים בה, לעתים בבלי דעת, את נופי הזיכרון שלה. מוכרת במיוחד היא אנדרטת "הספרייה הריקה", פרי עיצובו של הפסל הישראלי מיכה אולמן, שמנציחה את שריפת הספרים בראשית התקופה הנאצית (מאי 1933). האנדרטה ממוקמת בכיכר האופרה במזרח העיר. כמה מאות מטרים מזרחה משם, ברחוב רוזן, מסתתרת אנדרטה מוכרת פחות שמנציחה את פרשת ההצלה של הגברים היהודים שנישאו בנישואי תערובת ועמדו להיות מגורשים לאושוויץ על ידי נשותיהם ה"אריות".

היום של שני האתרים, פעילותם הציבורית והחינוכית, והמסר שלהם בהחלט עולים בקנה אחד.

"אולי יותר מכל עיר גרמנית אחרת, הפכה ברלין לזירה המרכזית שבה הוקמו אתרי זיכרון החותרים להתמודדות עם שאלת העבר הגרמני בתקופה הנאצית"

הזוועה שאסור לשכוח לעולם

שני האתרים הללו מתייחדים בהיותם מרכזים המתייחסים באופן מובהק וכולל לשואת היהודים, אבל הם רחוקים מלהיות היחידים הנוגעים לנושא. מי שישתובב בברלין, כפי שאני עשיתי, בחיפוש אחר מוזיאונים היסטוריים, אנדרטאות ושלטי זיכרון הנוגעים לעברה הנאצי של העיר ימצא רבים נוספים. כך, למשל, ברובע Karlshorst, הממוקם בפרבריה המזרחיים של ברלין. באתר שבו נכנעו ראשי הצבא הנאצי לצבא האדום ב־9 במאי 1945 נמצא מוזיאון ואתר הנצחה המתמקד במלחמה במזרח בשנים 1941-1945 ובפשעי הגרמנים שם. מוזיאון זה, שהוקם עוד בימי גרמניה המזרחית בחסות הסובייטים, הוא דו־לשוני – גרמני ורוסי – ויש לו מקבילה במוסקבה. מי שירחיק משם לרובע דאהלם, בקצה הדרום-מערבי של העיר, ימצא שם את מוזיאון בעלות הברית (Allied Museum) באתר שבו נכנעה

קריאייטיב / אסאפ / REUTERS

המנהיגים דנו ב"פתרון הסופי" על ארוחת בוקר... בית ועידת ואנזה

במערב העיר, בכניסה לתחנת הרכבת התחתית ההומה בכיכר ויטמברג, תמצאו את אחד האתרים ה"חביבים" עליי בברלין – שלט חום הנושא את המילים "מקומות הזוועה שאסור לשכוח לעולם" ובתחתית כתובים אושוויץ ומחנות מוות נאציים נוספים. ואילו ברובע הבווארי, שכונת מגורים יוקרתית דרומית משם, הוצבו סביב כמה רחובות 80 שלטים המתעדים תקנות אנטי-יהודיות שונות מהתקופה הנאצית – כמו איסורים לשבת על ספסל בגן ציבורי, להשתמש בטלפון ציבורי או להחזיק חיות מחמד – בליווי ציורים תמימים הממחישים את הנושא. עוצמתו של פרויקט זיכרון זה, פרי יוזמתם של תושבי השכונה, היא בעיניי דווקא בפרוזאיות שלו, בהשתלבותו בחיי היומיום בשכונה השקטה. עבורי, כמבקר ישראלי, היה מעניין במיוחד להיות עד לשיחות בין עוברי אורח גרמנים שנתקלו באחת האנדרטאות האלו וניסו לעמוד על טיבן ועל יחסן לנושא. כך הייתי עד אילם הן לעניין אמיתי ואמפתי, והן להתנערות בנוסח "לא ידענו" או "זה לא קשור אלינו".

"האנדרטה לזכר יהודי אירופה שנרצחו בשואה, הממוקמת לא הרחק משער ברנדנבורג, היא ללא ספק המונומנט הבולט ביותר שנוגע לשואה במרכז ברלין"

נופי הזיכרון של ברלין, שאזכרתי כאן רק כמה דוגמאות שלהם, הפכו למאתגרים ומורכבים יותר

קריאייטיב / אסאפ / REUTERS

כאן הכול התחיל, כאן הכול נגמר. בית ועידת ואנזה

בעשורים שחלפו מאז איחוד העיר, והרושם שלי הוא שתהליך זה נמצא בעיצומו כחלק בלתי נפרד מעיצוב מעמדה של ברלין החדשה כבירתה של גרמניה במאה ה-21. כוחם נובע בראש ובראשונה מהאינטראקציה המתמשכת בינם לבין התושבים והמבקרים הרבים בעיר אירופית זו, שלצד עברה הנורא מקבלת משנה לשנה אופי קוסמופוליטי ובינלאומי. דומני שהם ממלאים צורך של ממש גם עבור ישראלים רבים המרבים לבקר בבירתה הישנה-חדשה של גרמניה או אף מתגוררים בה.

